



pfanelo dzanga,
vhuḍifhinduleli hanga





pfanelo dzanga, vhuḍifhinduleli hanga



The Constitution

of the Republic of South Africa, 1996



Act 108 of 1996

pfanelo dzanga, vhuḍifhinduleli hanga



Ndayotewa ndi mini?

Ndayotewa ndi mulayo wa nḥesa kana mulayo muhulu wa Afurika Tshipembe. I bvisela khagala uri muvhuso wo vhumbiwa hani na uri u fanela u vhuswa hani. Sa mulayo wa nḥesa, a hu na muḥwe mulayo une u nga kanganyisa Ndayotewa. Milayo ine ya ḍo kanganyisa Ndayotewa i fanela u shandukiswa nahone tshiḥwe tshifhinga milayo miswa i itwa u itela uri zwipikwa zwa Ndayotewa zwi kone u swikelelwa.

Mulayotibe wa Pfanelo ngomu ha Ndayotewa dzi rekhoda pfanelo dzoḥe dzine vhatu vha Afurika Tshipembe vha vha nadzo. Pfanelo idzi a zwo ngo leluwa u shandukiswa nga milayo vhunga dzo tsiredzwa ngomu ha Ndayotewa. Pfanelo ngomu ha Mulayotibe wa Pfanelo dzi anzela u shumiswa nga dzikhothe khathihi na milayo nga ha pfanelo u itela u dzhia tsheo kha milandu nga ha pfanelo dza vhatu.



Mulayotibe wa Pfanelo ndi mini?

Mulayotibe wa Pfanelo ndi mutevhe wa pfanelo dza vhatu dzine muḥwe na muḥwe a vha nadzo. Dzi wanala kha Thero 2 ya Ndayotewa yashu. Mulayotibe wa Pfanelo ndi mutheo wa Ndayotewa.



Pfanelo dza vhatu ndi mini?

Pfanelo dza vhatu ndi pfanelo dza ndeme dzine muḥwe na muḥwe a vha nadzo, ngauri a vha muthu. A dzo ngo fanela u tou waniwa nge wa ita zwiḥwe nahone a dzi tou ḥewa nga muthu kana nga muvhuso. Muḥwe na muḥwe u nadzo musi a tshi bebiwa nahone a zwi konadzei u dzi dzhia.

Mulayotibe wa Pfanelo u netshedza pfanelo dzi tevhelaho:

1 Tshiteŋwa 9 tshi netshedza pfanelo ya ndinganyiso

Tshiteŋwa itshi tshi amba uri vhathu vhoṭhe vha a eḁana phanḁa ha mulayo nahone u na pfanelo ya u tsireledzwa hu eḁanaho na mbuelo ya mulayo. A hu na ane a fanela u khethululwa.

Mulayotibe wa Pfanelo u tevhekanya dziŋwe ndivho dza khethululo nahone wa amba uri khethululo kha dziŋwe na dziŋwe dza idzi pfanelo dzi dzhiwa dzi so ngo tea nga nḁa ha musi pfanelo idzi dzo sedzwa dza wanala dzo tea.

Ndivho dzo tevhekanywaho dzi katela: murafho, mbeu, u ḁihwala muvhilini, maimo a u malwa, muvhala, miŋwaha, vuholefhalo, vhurereli, u ḁivha zivhi na zivhuya, lutendo, sialala, luambo na u bebwa.

Pfanelo ya u eḁana yo dovha hafhu ya tsireledzwa nga Mulayo wa Ṭhuṭhuwedzo ya Ndinganyiso na Thivhelo ya Tshiṭalula 4 wa 2000 (PEPUDA).

Zwiimiswa zwi tevhelaho zwi nga thusa muŋwe na muŋwe ane a pfa a so ngo farwa zwavhudi o khethululwa:

Khothe dza Ndinganyiso

- Mbilaelo dza tshiṭalula dzi nga vhiḁwa kha iŋwe na iŋwe ya Khothe dza Ndinganyiso. No vha ni tshi zwi ḁivha? Khothe iŋwe na iŋwe ya Madzhisiṭaraṭa i dzula sa Khothe ya Ndinganyiso!
- Mafhungo manzhi nga ha Khothe ya Ndinganyiso a wanala kha webusaiti ya Muhasho wa Vhulamukanyi:

www.justice.gov.za

Khomishini ya Ndinganyiso ya Mbeu (CGE)

CGE ndi tshiimiswa tsho diimelaho tsho sikiwaho u ya nga Thero 9 ya Ndayotewa. U ya nga Ndayotewa, tshiimiswa itshi tsho hewa maanda a u tshuwedza, u tsireledza, u tola na u sengulusa u edana nga mbeu. Mafhungo manzhi nga ha CGE a wanala kha webusaithi yavho www.cge.org.za

Kha vha vhige Khethululo nga Mbeu na Dambudzo kha (0800) 007 709

Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afurika Tshipembe

SAHRC i shuma nga ndinganyiso nga u:

- tshuwedza pfanelo ya ndinganyiso nga kha pfunzo, dziwekishopo, na zwishumiswa u engedza u dzhielwa ntha
- tsireledza pfanelo ya ndinganyiso nga u sedzulusa mbilaelo na u dzhia maga u neshedza phatululo he khandekanyo ya itea hone
- vhutoli ha pfanelo ya ndinganyiso hu tshi sedzwa vhathu vha re na vuholefhalo, vhabvannda, vhaaluwa na murafho, na mivhigo nga ha nyimele ya ndinganyiso u fana na Thendelano ya Dzitshakhatshakha nga ha u Fheliswa ha Zwivhumbeo Zwothe zwa Tshitlula tsha Murafho (ICERD)
- Mivhigo, mawanwa na zwishumiswa nga Khomishini zwi a swikelelea zwo humbelwa kha Khomishini na kha webusaithi yayo www.sahrc.org.za

2

Tshiteŋwa 10 tshi ŋetshedza pfanelo ya tshirunzi tsha muthu

Tshiteŋwa itshi tshi amba uri muŋwe na muŋwe u na tshirunzi tsha mvelo na pfanelo ya uri tshirunzi tshavho tshi ŋhonifhiwe na u tsireledzwa.

Izwi zwi amba uri muŋwe na muŋwe mutendelo wa ŋhonifho i eḁanaho.

Pfanelo ya tshirunzi yo ŋumana zwi hulu na dziŋwe pfanelo dza mutheo, nahone musi dziŋwe pfanelo sa pfanelo ya u wana maḁi na vhutshathashili yo kandekanywa, pfanelo ya tshirunzi na yone i vha yo kandekanywa.

3

Tshiteŋwa 11 tshi ŋetshedza pfanelo ya vhutshilo

Tshiteŋwa itshi tshi ŋetshedza uri muŋwe na muŋwe u na pfanelo ya vhutshilo. A hu na a tendelwaho u dzhia vhutshilo ha muŋwe muthu.

Pfanelo ya vhutshilo i dzhiwa sa ine ya ŋoda tsireledzo ya nḁhesa nga muvhuso na nga vhathu vhoḁthe shangoni lashu.

Khothe a dzi nga tsha gwevha vhathu tshigwevho tsha lufu nga uri Khothe ya Ndayotewa yo ŋetshedza uri ndaḁiso nga lufu a zwi mulayoni.

U shushedzwa ha pfanelo ya vhutshilo zwi dzhiwa sa mulandu Afurika Tshipembe, nahone u shushedza uhu hu fanela u vhiḁwa kha vha Tshumelo ya Mapholisa vha Afurika Tshipembe (SAPS).

4

Tshiteñwa 12 tshi netshedza pfanelo ya mbofholowo na tsireledzo ya muthu

Pfanelo iyi i netshedza uri muñwe na muñwe u na pfanelo ya mbofholowo na tsireledzo yawe zwine zwa katela:

- U sa dzinwa mbofholowo hu si na muhumbulo wa khwine;
- U sa valelwa dzhele hu so ngo vha na tsengo;
- U vhofoholowa kha tshaka dzothe dza khakhathi;
- U sa shengedzwa nga ndila inwe na inwe;
- U sa farwa kana u dzhielwa makando a ndatiso nga ndila ya tshihuhu, i si na vhuthu kana ya lunyadzo;
- U dzhia tshéo dzi tshimbilelanaho na vhudzekani;
- Tsireledzo kha na ndangulo kha mivhili yavho na;
- U sa kombetshedzwa u shela mulenzhe kha maedza a mishonga kana a sainthifiki.

Pfanelo dzi tshimbila na vhudifhinduleli, nahone a hu na ane a tendelwa u kandekanya pfanelo dza vhañwe. Ndi zwa ndeme uri ri dzhieze nzele u sedzesa kha pfanelo dza vhathu vhane zwo leluwa u vha tambudza u fana na vhana, vhathu vha re na vuholefali na vhaaluwa, nga u shela mulenzhe kha tsireledzo ya pfanelo dza avho vhathu.

Muñwe na muñwe ane a khou tambudzwa kana o vhonaho muñwe a khou tambudzwa u fanela u kwama vha Tshumelo ya Mapholisa vha Afurika Tshipembe. Yuniti ya Pfudzungule dza Mitani ya Khothe inwe na inwe ya Madzhisitarata a nga thusa nga ndaela ya tsireledzo.

5

Tshiteŋwa 13 tshi űetshedza pfanelo ya u lwa na vhupuli, u shumiswa na u kombetshedzwa u shuma

Pfanelo iyi i űetshedza uri a hu na muthu ane a fanela u itwa phuli, u shumiswa kana u kombetshedzwa u shuma. Naho zwiwo zwa u khakhelwa uhu zwi so ngo anda Afurika Tshipembe, vhathu vhane vho űanea vha anzela u tshenzhela vhukonġi kha u swikelela thuso musi vho űangana na u kombetshedzwa u shuma. Muhasho wa zwa Mishumo, maűwe madzangano a siviki, na SAHRC vha fanela u dīvhadzwa nga ha u khakhelwa hu sumbedzaho vhupuli, u shumiswa na u kombetshedzwa u shuma.

6

Tshiteŋwa 14 tshi űetshedza pfanelo ya zwa tshidzumbē

Muűwe na muűwe u na pfanelo ya zwa tshidzumbē ine ya katela pfanelo ya u sa vha na:

- U setshwa ha mivhili kana mahaya;
- U setshwa ha ndaka;
- U dzhielwa thundu dzavho kana;
- Vhudavhidzani havho ha tshidzumbē vhu sa kandekanywe.

NO VHA NI TSHI ZWI DIVHA?

Nga nḁa ha musi mapholisa vha na muhumbulo wavhudi wa u humbulela uri hu na vhugevhenga vhu no khou itea kana vhu no khou ḁo itea mapholisa a vho ngo tendelwa u setsha muthu kana nḁu yawe vha si na mvume ya u setsha!

Vhoramilayo vha nga thusa musi pfanelo iyi yo kandekanywa. U wana maḁwe mafhungo manzhi vha nga kwama muimeleli wavho wa zwa mulayo.

Ngeletshedzo ya Mahala ya Mulayo na makumedzwa a mulayo zwi a wanala nga kha vha Legal Aid South Africa www.legal-aid.org.za kana nga kha ofisi dza nyeletshedzo dzo fhambanaho dza vhathu vho pfumbudzwaho kha zwa mulayo vho fhambanaho kha www.nadcao.org.za

7

Tshiteḁwa 15 tshi netshedza pfanelo ya mbofholowo ya vḁurereli, lutendo na muhumbulo

Afurika Tshipembe ndi shango ḁine ḁi vhukati kha mafhungo a vḁurereli, ḁi fanela u ḁhonifha vḁurereli ho fhambanaho, ha sialala na mishumo ya mvelele ngomu halo. Vhathu a vho ngo fanela u pfiswa vhuḁungu nga mulandu wa phambano nga ngelekanyo dzavho, lutendo na mihumbulo. Hu fanela u ḁuḁuwedzwa phambano na u fhambana u itela uri zwi vhonele na u khwaḁhisa tshitshavha.

Mafhungo manzhi nga ha pfanelo idzi a wanala nga kha Khomishini ya ḁuḁuwedzo na Tsireledzo ya Pfanelo dza Mvelele, Vḁurereli na Zwitshavha zwa Luambo www.crlcommission.org.za

8

Tshiteŋwa 16 tshi ŋetshedza ppanelo ya mbofholowo ya u amba

Muŋwe na muŋwe u na ppanelo ya mbofholowo ya u amba. Ppanelo iyi i katela:

- Mbofholowo ya nyandadzamafhungo na dziŋwe midia;
- Mbofholowo ya u ŋanganedza kana u kovhela mafhungo kana mihumbulo;
- Mbofholowo ya vhusiki ha vhutsila; na
- Mbofholowo ya akhademi na mbofholowo ya ŋhodisiso ya sainthifiki.

Ppanelo iyi i amba uri muŋwe na muŋwe o vhofoholowa u diambela nga kha mafhungo na mihumbulo, hu tshi khou dzhielwa nŋha na tsireledzo ya ppanelo dza u amba nga kha ŋhodisiso ya sainthifiki, nyandadzamafhungo na u amba ha akhademi, Ppanelo dzi fanela u tendelwa u shumiswa nga hune zwa konadzea, nahone dzi a fhungudzea hune u amba ha tuŋwedza pfudzungule kana zwa vhanga u vhaisha vhaŋwe. Tshipitshi tsha vengo tshi anzela u vhilaelwa ngatsho Afurika Tshipembe, kanzhi ho sedzwa murafho, mbeu kana vhurerele, vhubvo tshitshavhani, zwa vhanga uri Khomishini na khothe dza u eŋana u divhadza mbilaelo idzo.

Madzangano u fana na Khomishini ya Mbilaelo ya Khasho ya Afurika Tshipembe, Muombadi wa Nyandadzamafhungo, CCMA na yone i shuma na mbilaelo nga mafhungo a ppanelo ya mbofholowo ya u amba.

9

Tshiteŋwa 17 tshi űetshedza pfanelo ya buthano, misumbedzo, u gwalaba na u isa phethishini

Tshiteŋwa itshi tshi űetshedza uri muŋwe na muŋwe u na pfanelo, nga mulalo nahone a si na tshithavhani:

- U vhuthana, misumbedzo,
- U gwalaba na
- U kumedza phethishini.

Pfanelo iyi i űetshedza vhathu tshikhala tsha u űahisa u sa fushea hawe kana u vhila nga ndila ya mulalo. A vha űodi thendelo ya u gwalaba, fhedzi vha fanela u divhadza hu tše na tshifhinga kha maandalanga maűuvha a 7 phanda ha musu hu tshi gwalabiwa.

Maŋwe mafhungo nga vhudalo nga ha pfanelo ya u gwalaba a wanala kha phamufulethe ya SAHRC: Pfanelo dza Vhathu na Mugwalabo wa Tshitshavha nga kha webusaiti yashu www.sahrc.org.za.

10

Tshiteŋwa 18 tshi űetshedza pfanelo ya mbofholowo ya u konana

Tshiteŋwa itshi tshi űetshedza uri muŋwe na muŋwe u na pfanelo ya mbofholowo ya u konana.

Nga nnda ha musu zwi tshi űodiwa nga mulayo, zwine sa tsumbo zwi űoda u vha murado wa dzangano la phurofeshenala, kana u thivhela u thomiwa ha madzangano a vhugevhenga, vhathu vha nga dzhena nahone vha sika tshivhumbiwa tshiŋwe na tshiŋwe, tshigwada kana dzangano.

11

Tshiteńwa 19 tshi ńetshedza pfanelo dza polotiki

Muńwe na muńwe u na pfanelo ya u dzhia tseho dza polotiki o vhofoholowa, u fana na pfanelo ya:

- U vhumba dzangano ńa polotiki; na
- U shela mulenzhe kha nyito dza dzangano ńa polotiki.

Mudzulapo muńwe na muńwe u na pfanelo ya:

- Khetho dzo vhofoholowaho;
- U khetha tshiphirini nga tshifhinga tsha khetho; na
- U dzhena ofisini ya tshitshavha na, arali wo nangiwa u dzhena ofisini.

Khomishini ya Khetho yo ńiimelaho (IEC) webusaithi na ofisi dza lushaka dzi ńetshedza mafhungo nga vhudalo nga ha pfanelo ya u khetha, khetho na u shela mulenzhe.

Webusaithi ya IEC ndi www.elections.org.za

12

Tshiteńwa 20 tshi ńetshedza pfanelo ya u sa dzińwa u vha mudzulapo

A hu na mudzulapo a ne a fanela u dzińwa u vha mudzulapo.

Pfanelo iyi i amba uri vhudzulapo a hu nga dzhiwi kha mudzulapo. Mulayo wa Vhadzulapo wa Afurika Tshipembe 88 wa 1995 u ńetshedza nyimele dzine u vha mudzulapo zwi nga dzhiwa.

Muhasho wa zwa Muno ndi wone u re na vhuđifhinduleli ha pfanelo iyi. U itela u wana mańwe mafhungo manzhi kha vha dalele: www.dha.gov.za

13 Tshiteńwa 21 tshi netshedza pfanelo ya mbofholowo ya u pfuluwa na madzulo

Muńwe na muńwe u na pfanelo ya:

- U pfulutshela huńwe na huńwe Afurika Tshipembe; na
- U tšutshela Afurika Tshipembe arali vha tshi zwi funa.

Mudzulapo muńwe na muńwe u na pfanelo ya:

- U dzhena, u dzula ngomu na u tshila huńwe na huńwe Afurika Tshipembe; na
- U vha na phasipoto.

U ita khumbelo ya phasipoto kha vha kwame ofisi yavho yapo ya Muhasho wa Muno.

14 Tshiteńwa 22 tshi netshedza pfanelo ya mbofholowo ya mbambadzo, mushumi na mabuđo

Mudzulapo muńwe na muńwe u na pfanelo ya u nanga mbambadzo yawe, mushumo kana buđo o vhofholowa.

Pfanelo iyi i amba uri mudzulapo muńwe na muńwe o vhofholowa u nanga mushumo muńwe na muńwe une a tšoda u ita, kana u nanga u thoma bindu lawe. Pfanelo iyi i tshimbila na mulayo washu wa u uri u shuma hu mulayoni nahone nyimele dzińwe dzi nga engedzwa kha vhathu vha si vhadzulapo.

U itela u wana mańwe mafhungo manzhi nga ha maduđo, vha nga kwama tshimiswa tshińwe na tshińwe tsha pfunzo ya nřha.

U itela u wana mańwe mafhungo manzhi nga ha u thoma bindu na u ita khumbelo ya ndambedzo kha vha kwame Muhasho wa Mveledziso ya Mabindu Mařuku nga kha webusaithi yavho www.dsbd.gov.za

15 Tshiteŋwa 23 tshi ņetshedza ppanelo vhashumi na vhatholi (vhushaka ha mushumoni)

Muŋwe na muŋwe u na ppanelo ya u farwa zwavhuḍi mushumoni.

Mulayo muhulwane u langaho vhushaka ha mishumoni u katela:

- Mulayo wa Vhushaka ha Mushumoni 66 wa 1995; na
- Mulayo wa Nyimele ya Ndeme ya Mishumoni 75 wa 1995;

Muhasho wa zwa Mishumoni ndi wone u re na vhuḍifhinduleli ha ppanelo iyi. U itela u wana maŋwe mafhungo manzhi kha vha dalele www.labour.gov.za

Zwiŋwe zwiimiswa na zwiivhumbeko zwi shuma na dziphambano dzi bvelelaho vhuḍi ha mishumoni u fana na CCMA, na khothe ya mishumoni. Khoro dza thendelano dza tshipentshela dza sekithara iŋwe na iŋwe ya mishumoni dzi hone Afurika Tshipembe. Khoro idzi dzi amba nga ha nyimele dza mishumoni, mbekanyamaitela, mikhwa na zwitandadi na dziphambano dzine dza khukhulisa zwa mishumoni.

16 Tshiteŋwa 24 tshi ņetshedza ppanelo ya mupo

Muŋwe na muŋwe u na ppanelo ya mupo u si khombo kha mutakalo wawe kana vhuḍi hawe. Ppanelo ya mupo wo tsireledzeaho dzi khou hulela u vha dza ndeme u ita vhuḍi vhunga mabindu na vhanwe vha kwameaho vha tshi ita mishumoni u fana na mimaini zwine zwi nga shela mulenzhe kha tshikafhadzo na tshinyadzo ya zwiko zwa mvelo. Tshikafhadzo ya mupo i nga vhangani nyimele ya mutakalo i si yavhuḍi zwitshavhani zwo taneaho kha tshikafhadzo iyo. Nga nṱhani ha zwenezwo ppanelo iyi i sika mushumoni kha muvhuso wa u vbona uri mupo u khou langiwa zwavhuḍi.

Muhasho wa Mafhungo a Mupo u na vhuḍifhinduleli ha ppanelo iyi. U itela u wana maŋwe mafhungo manzhi kha vha dalele www.environment.gov.za

17 Tshiteŋwa 25 tshi ŋetshedza pfanelo ya ndaka

A hu na ane ndaka yawe ya do dzhiwa nga nnda ha musi zwi tshi khou ya nga tshumiso ya mulayo nahone a hu na mulayo une wa nga tendela u sokou dziŋwa ndaka.

18 Tshiteŋwa 26 tshi ŋetshedza pfanelo ya u wana madzulo

Muŋwe na muŋwe u na pfanelo ya u wana nndu yo teaho.

SAHRC yo tŋangedza tshivhalo tsha mbilaelo nga ha pfanelo ya madzulo. Idzi dzi bva kha mbilaelo nga ha u lenga kha u ŋewa dzinndu, u bviswa dzinnduni na ndeme ya dzinndu.

Khothe dzashu dzo tshea zwi hulu nga ha pfanelo ya dzinndu nahone toolola zwavhuŋi nga ha u tsireledza pfanelo iyi zwi hulusa hune vhathu vha nga sala vha si na madzulo nga mulandu wa u bviswa dzinnduni.

Miŋwe ya milayo mihulusa i kwamaho pfanelo iyi ya dzinndu ndi:

- Mulayo wa Thivhelo ya u Bviswa hu si Mulayoni na u Dzula kha Mavu zwi si Mulayoni 19 wa 1998 (PIE)
- Mulayo wa Nyengedzedzo ya Tsireledzo ya Vhuŋe ha Mavu 62 wa 1997 (ESTA)

Muhasho wa Madzulo a Vhathu kha vundu liŋwe na liŋwe na kha mimasipala ya dzi dorobo khulwane kha vundu liŋwe na liŋwe; na kha maimo a lushaka vha na vhuŋifhinduleli ha pfanelo iyi.

19

Tshitenwa 27 tshi netshedza ppanelo ya u swikelela ndondolo ya mutakalo, zwiliwa, maqi na tsireledzo ya matshiliso

Muñwe na muñwe u na ppanelo ya u swikelela:

- Tshumelo ya ndondolo ya Mupo, hu tshi katelwa ndondolo ya mutakalo wa zwa vhudzekani;
- Zwiliwa zwo edanaho na maqi; na
- Tsireledzo ya matshiliso, hu tshi katelwa na musi vha sa koni u ditikedza vhone vhañe na vhathu vho ditikaho ngavho, thikhedzo yo teaho ya matshiliso.
- A hu na ane a fanela u hanelwa dzilafho la mishonga la shishi.

SAHRC yo bvisa mafhungo manzhi nga ha tshinwe na tshinwe tsha idzi ppanelo nga kha mivhigo, tzedzuliso, na vhuṭoli. Mafhungo aya khathihi na bambiri la mbuno nga ha ppanelo ya zwiliwa na phamfulethe nga ha maqi na vhuthathatshili a wanala kha webusaithi ya SAHRC www.sahrc.org.za

Madzangano a tevhelaho: a na vhuḍifhinduleli ha tsireledzo, tshwikelelo na ṭhuṭhuwedzo ya ppanelo idzi:

- Muhasho wa Mutakalo www.health.gov.za
- Muhasho wa Tshumelo ya Matshiliso www.dsd.gov.za
- Zhendedzi la Tsireledzo ya Matshiliso la Afurika Tshipembe www.sassa.gov.za

20

Tshitenwa 28 tshi netshedza ppanelo dza vhana

Muthu muñwe na muñwe fhasi ha minwaha ya 18 u na ppanelo ya:

- U rinwa dzina na murafho u bva a tshi bebwa;
- U londolwa nga muṭa kana vhaundji kana ndondolo ine i nga wanala musi o bviswa kha vhupo ha muṭa;
- U wana zwiliwa zwa mutheo, vhudzulo, ndondolo ya mutakalo ya mutheo na tshumelo dza tshitshavha;

- U tsireledzwa kha u sa farwa zwavhuqi, u litshedzwa, u tambudzwa kana u nyadziwa;
- U tsireledzwa kha u tambudzwa mishumoni;
- U sa ita mushumo une wa dzhenelela kha vuvha hawe, pfunzo, mutakalo wa muhumbulo kana wa muvhili kana muyani, mikhwa kana mveledziso ya matshilisano;
- U sa valelwa, nga nnda ha musu hu maitete a mafhelelo nahone lwa tshifhinga tshituho nahone a dzudzwa thungo kha vhañwe vhafariwa vha miñwaha i fhiraho 18;
- U wana ramilayo wa mahala;
- U takalela vhana ndi mbilaelo ya ndeme musu zwi tshi ða kha mafhungo mañwe na mañwe a kwamaho vhana. Izwi zwi katela mafhungo a fanaho na hune vha dzula hone na u kona u vha vhona.

SAHRC yo tsireledzea kha vhana, i na fhethu ho tsireledzeaho ha vhana, na maitete a tshipentshela a u tšanganedza mbilaelo u bva kha vhana na u shuma u khwinisa u dzihla nzhele pfanelo dza vhana na u kwhaṭhisa tsireledzo ya pfanelo idzi.

Mashangoni a nnda guvhangano la tshipentshela li tsireledza pfanelo dza vhana nahone muvhuso na SAHRC vha isa mivhigo kha dzangano ili nga ha pfanelo dza vhana Afurika Tshipembe.

Mabambiri a mbuno, phamfulethe na zwiñwe zwishumiswa zwi wanala mahala kha webusaithi ya SAHRC. www.sahrc.org.za

Mañwe madzangano a re na vhusedzesi vhuhulu kha pfanelo dza vhana ndi a tevhelaho:

- Muhasho wa Mveledziso ya Matshilisano www.dsd.gov.za
- Yuniti ya Tsireledzo ya Vhana kha vha SAPS – vha nga kwama tshituṭshi tsha mapholisa tshiñwe na tshiñwe u itela thuso.

Muñwe wa milayo ya ndeme nga ha pfanelo dza vhana ndi Mulayo wa Vhana na Ndango kha Mulayo.

21 Tshiteŋwa 29 tshi netshedza pfanelo ya pfunzo

Muŋwe na muŋwe u na pfanelo ya:

- Pfunzo ya mutheo, hu tshi katelwa pfunzo ya vhaaluwa ya mutheo; na
- U bveledza phanḁa pfunzo, zwine muvhuso nga kha maga a pfalaho wa fanela u konisa na u vhona uri zwi a swikelelea nga tshifhinga.

Muhasho wa Pfunzo ya Ndeme na Muhasho wa Vhupfumbudzi na Pfunzo ya Nḁha i na vhuḁifhinduleli ha pfanelo idzi. U itela maŋwe mafhungo manzhi kha vha dalele webusaithi dzi tevhelaho:

- www.education.gov.za
- www.dhet.gov.za

22 Tshiteŋwa 30 tshi netshedza pfanelo ya luambo na mvelele

Muŋwe na muŋwe u na pfanelo ya u shumisa luambo na u shela mulenzhe kha vhutshilo ha mvelele vhune a tou nanga.

Zwiimiswa zwi tevhelaho zwi na vhuḁifhinduleli ha pfanelo idzi. U itela maŋwe mafhungo manzhi kha vha dalele webusaithi dzi tevhelaho:

- Bodo ya Luambo ya Afurika Tshipembe kha www.pansalb.org
- Khomishini ya CRL www.crlcommission.org.za

23 Tshiteńwa 31 tshi ńetshedza pfanelo ya mvelele, vhurereli na zwitshavha zwa luambo

Vhathu vha welaho kha tshitshavha tsha mvelele, vhurereli kana luambo vha nga si dzińwe pfanelo ya:

- U ġimvumvusa kha mvelele yavho, u tevhelela vhurereli havho na u shumisa luambo lwavho na;
- U thoma, u dzhena na bveledza phanġa mvelele, vhurereli na madzangano a luambo na mańwe madzangano a tshitshavha.
- U itela mańwe mafhungo manzhi nga ha pfanelo iyi kha vha dalele Khomishini ya CRL kha www.crlcommission.org.za

24 Tshiteńwa 32 tshi ńetshedza pfanelo ya u kona u wana mafhungo

Muńwe na muńwe u na pfanelo ya u kona u wana:

- Mafhungo o farwaho nga muvhuso na
- Mafhungo o farwaho nga muńwe muthu ane a khou ńoġea uri a thuse kana a tsireledze dzińwe dza pfanelo dzavho.

SAHRC i shuma nga Mulayo wa ńuńhuwedzo ya u Wana Mafhungo [PAIA] une wa shuma na pfanelo ya mbofholowo ya mafhungo. Pfanelo iyi ndi ya ndeme kha dimokirasi dza khwine u konisa u ńanea, u bvisela khagala tshandġa nguvhoni, na u vhona uri vhathu vha khou ńewa mafhungo a ńoġeaho u tshila matshilo avho na u shela mulenzhe kha tsho nga ndila ya vhudzivha.

Nga mulayo muswa une wa tsireledza mafhungo a vhuńe, Afurika Tshipembe lo vhea Mulangi wa Mafhungo. Mulangi wa Mafhungo u ġo ita vhuńoli u tevhedza milayo ya PAIA na u ńetshedza u vhofoholowa musi u wana mafhungo zwi tshi haniwa nga vho faraho mafhungo.

25 Tshiteŋwa 33 tshi netshedza pfanelo ya nyito i sa ŧaluli na ndaulo

Muñwe na muñwe u na pfanelo ya nyito ya u sa ŧalulwa na ndaulo. Izwi zwi amba uri muñwe na muñwe u na pfanelo ya:

- U farwa nga ndila i pfallaho na nyito ya ndaulo ya khwine ine ya tendelwa nga mulayo; na
- U ŋewa muhumbulo ya nyito ya ndaulo ine ya vha kwama nga ndila i si yavhuḍi.

Phalamennde yo phasa mulayo u vhidzwaho Mulayo wa ŧhuḥuwedzo ya Ndaulo ya Vhulamukanyi 3 wa 2000 (PAJA). Mulayo uyu u amba nga zwifhinga zwine madzangano a dzhiaho tšheo a fanela u ŋea phindulo kha vhathu, khathihi na u ŋea mihumbulo nga ha tšheo dzao. Tšheo dza ndaulo u fana na u hana u ŋea ŧhanziela dzi nga iswa kothothe nga kha maitele a tsedzuluso.

26 Tshiteŋwa 34 tshi netshedza pfanelo ya u kona u swikelela dzikhothe

Muñwe na muñwe u na pfanelo phambano inwe na inwe ya mulayo uri i dzihelwe tšheo nga kothothe kana hune zwa tea inwe foramu yo ḍiimisaho kana komiti i sa dzhii sia.

U itela mañwe mafhungo manzhi nga ha pfanelo iyi kha vha dalele Muhasho wa Vhulamukanyi. Tshivhalo tsha madzangano tshi na maitele a u tandulula dziphambano nga tshivhumbeo tsha komiti na muombadi. Madzangano ayo o itelwa u nea thandululo nga u ḥavhanya dza dziphambano u tsireledza pfanelo. Tšheo dza madzangano ayo dzi nga kha ḍi sedzuluswa nga kha dzikhothe. Tsumbo dza komiti idzo ndi komiti ngei kha Khoro ya Miḡaḡisano, Khoro ya Khoro/u hirwa ha Dzinndu na Khoro ya Vharengi.

27 Tshiteŋwa 36 tshi ŋetshedza pfanelo nga ha hune pfanelo dza guma hone

Pfanelo kha Mulayotibe wa Pfanelo dzi nga thivhelwa nga tshumiso guŋe ya mulayo arali dzi tshi pfala nahone dzi tshi nga tanzilelea kha tshitshavha tsha dimokirasi tsho ditikaho nga tshirunzi tsha vhathu, u edana na mbofholowo.

Izwi zwi amba uri pfanelo kha Mulayotibe wa Pfanelo a dzo ngo fhelela. Vhathu vha na pfanelo dzi kuḍanaho na dzi tḗḗisanaho. Tshirunzi tsha muḥwe muthu sa tsumbo tshi nga kuḍana na mbofholowo ya u diḗahisa ya muḥwe muthu, nga mulandu wa zwenezwo Ndayotewa i ŋetshedza u dzivhisa ha mulayo. Mulayo uyu ŋetshedza ndingo ya uri u dzivhisa huḥwe na huḥwe hu fanela u sedzwa phanda ha musii pfanelo dza dzi tshi nga dzivhiswa lwa mulayo.



Pfanelo dza vhathu dzi nga tsireledzwa hani

U itela u tsireledza na vhuṭoli kha u swikelela hu bvelaho phanḁa ha pfanelo kha Mulayotibe wa Pfanelo, Thero 9 ya Ndayotewa i ṅetshedza u thomiwa ha zwiimiswa zwo ḁiimisaho nahone u ya nga Ndayotewa na mulayo. Zwiimiswa izwi a zwi dzhii sia nahone zwi shumisa maanḁa azwo na u shuma mishumo yazwo zwi sa ofhi, takaleli kana u haṭula.



Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afurika Tshipembe

SAHRC ndi tshiimiswa tsho ḁiimisaho tsha muvhuso, tsho sikwaho nga Ndayotewa u ṭuṭuwedza, na u tsireledza ṭhonifho ya mvelele ya pfanelo dza vhathu Afurika Tshipembe. Khomishini i na maimo a tshipentshela a 'A' a u shuma na madzangano a dzitshakhatshakha a pfanelo dza vhathu u tsireledza pfanelo.

Zwenezwo Khomishini i fanela u eletshedza muvhuso nga ha mbekanyamaitele dzayo na maitele, u shuma na vhanwe vhakwameaho u ṭuṭuwedza u pfesesa ho khwaṭhaho ha pfanelo dza vhathu na u dzhia maga hune pfanelo dza khou kandekanywa, hu si na u dzhia sia kana u haṭula zwi tshi itelwa dzangalelo ḁa vhathu vhoṭhe vha Afurika Tshipembe.



Mushumo wa SAHRC

U ya nga Tshitenwa 184 tsha Ndayotewa, SAHRC i fanela u:

ṭuṭuwedza ṭhonifho ya pfanelo dza vhathu na mvelele ya pfanelo dza vhathu;

- ṭuṭuwedza tsireledzo, mveledziso na u swikelela pfanelo dza vhathu;
- Vhuṭoli na u asesa u tevhela pfanelo dza vhathu Riphabuḁikini.



SAHRC i ita mini?

- SAHRC i ita tsedzuluso ya mbilaelo dza u kandekanywa ha pfanelo dza vhathu na u ita vhuḑoli kha mbilaelo dza pfanelo dza vhathu;
- U ita vhuḑoli na u vhiga nga ṅwaha kha Phalamennde nga ha mvela phanḑa ya Muvhuso kha u ḑisa pfanelo dza matshilisano a ikonomi kha MaAfurika Tshipembe vhoṑhe;
- U ita thikhedzo na u dzhiela nzhele u swikelela u funza lushaka nga vhuphara nga ha pfanelo dza vhathu na Ndayotewa;
- U ita vhuḑoli kha mveledziso ya milayo miswa u itela uri milayo iyo i dzhiele ṅṅha maimo a pfanelo dza vhathu;
- U davhidzana na vha nyanḑadzamafhungo u ṅetshedza mafhungo nga ha dzangalelo ḑa pfanelo dza vhathu na u bvedeza phanḑa u dzhielwa nzhele ha pfanelo dza vhathu; na
- U ita mbudzisavhathu kha u kandekanywa ha pfanelo dza vhathu.
- U sika zwikhala zwa vhakoni na vhaṅwe vhakwameaho u haseledza nga mafhungo a pfanelo dza vhathu, ṅhoḑea na mveledziso
- U shuma na zwigwada zwo fhambanaho zwa vhakwameaho u kona u swikelela mvusuludzo yo teaho hune pfanelo dzo kandekanyiwa, kana u ṅuṅuwedza ṅḑowelo yavhuḑi, mbekanyamaitela na milayo i re na dzangalelo ḑa pfanelo dza vhathu



Mbilaelo dzo sedzuluswaho nga vha SAHRC

SAHRC i na mikano u shuma tsedzuluso ya mbilaelo ya u kandekanyiwa ha pfanela ya vhathu ya mutheo iṅwe na iṅwe nga murahu ha u i ṅanganedza. SAHRC i na maanḑa a u sedzulusa nga yone ine u kandekanywa huṅwe n huṅwe kana khombo kha pfanelo ya ndeme.



Hune mbilaelo dzi nga vhigwa hone

Mbilaelo i nga vhigwa ofisini iñwe na iñwe ya vundu ya SAHRC kha vundu le khalo u kandekanyiwa ha pfanelo ya ndeme ha itea hone.



Ndi nnyi ane a nga vhiga mbilaelo?

- Muthu muñwe na muñwe nga ene muñe;
- Muthu muñwe na muñwe o imela muñwe muthu ane a nga si kone nga dzina lawe ene muñe;
- Muthu muñwe na muñwe sa muraḁo wa kana o imela tshigwada tsha dzangalelo kana kilasi ya vhathu;
- Muthu muñwe na muñwe o imelaho dzangalelo la tshitshavha kana;
- Dzangano linwe na linwe lo omelaho dzangalelo la miraḁo ya lo.



Mbilaelo dzi nga vhigwa hani?

- Mbilaelo i nga vhigwa nga mulomo nga muthu ene muñe kana nga lutingo.
- Mbilaelo i nga kumedzwa nga u tou ñwala.
- Vhavhilaeli vha nga ḁadza fomo ya mbilaelo kha inthanethe i wanalaho kha: www.sahrc.org.za



Zwiṅwe Zwiimiswa zwa Thero 9 zwine zwa ita vhuṭoli kha tsireledzo na tshwikelelo ya pfanelo dza vhathu:

Khomishini ya Ṭhuṭhuwedzo na Tsireledzo ya Pfanelo dza Mvelele, Vhurereli na Zwitshavha zwa Luambo (Khomishini ya CRL)

Mishumo mihulwane ya Khomishini ya CRL ndi:

- U ṭuṭuwedza ṭhonifho ya pfanelo ya mvelele, vhurereli na zwitshavha zwa luambo;
- U ṭuṭuwedza na u bveledza mulalo, vhukonani, vhuthu, u konḑelelana na vhuthihi ha lushaka vhukati ha mvelele, vhurereli na zwitshavha zwa luambo, ho sedzwa ndinganyiso, u sa ṭalula na u davhidzana wo vhofoholowa na
- U themendela u thomiwa kana u dzhielwa nṭha zwi tshi ya nga mulayo wa lushaka, ha mvelele kana dziṅwe khoro kana khoro dza tshitshavha kana zwitshavha Afurika Tshipembe.

Khomishini ya CRL i na maanḑa a u ṭola, u sedzulusa, u ṭhoḑisiso, u funza, u ṭuṭuwedza, u eletshedza na u vhiga nga ha mafhungo a kwamaho pfanelo dza mvelele, vhurereli na zwitshavha zwa luambo.

Khomishini ya CRL i nga kwamiwa kha zwidodombedzwa zwi tevhelaho:

Forum 4, Braampark Office Park

33 Hoofd Street Braamfontein

Johannesburg

Ḑiresi ya imeili: info@crlcommission.org.za

Tel No: (011) 358 9100

Khomishini ya Ndinganyiso ya Mbeu (CGE)

CGE i na mushumo u ya nga Ndayotewa wa u ṭụṭuwedza ṭhonifho ya ndinganyiso ya mbeu na tsireledzo, mveledziso na tshwikelelo ya ndinganyiso ya mbeu.

U ya nga Ndayotewa, CGE i na maan̄a a u ṭola, u sedzulusa, u ṭōdisisa, u funza, u ṭụṭuwedza, u eletshedza na u vhiga nga ha mafhungo a kwamanaho na ndinganyiso ya mbeu.

Vha CGE vha nga kwamiwa kha zwidodombedzwa zwi tevhelaho:

**2 Kotze Street, Women's Jail
East Wing, Constitutional Hill
Braamfontein 2017
Tel No: (011) 403 7182**

Mutsireledzi wa Tshitshavha

Mutsireledzi wa Tshitshavha u na maan̄a a u:

- Sedzulusa vhūd̄ipfari vhūn̄we na vhūn̄we kha mafhungo a muvhuso kana kha ndaulo ya tshitshavha kha sia l̄in̄we na l̄in̄we l̄a muvhuso l̄ine l̄a khou humbulelwa l̄i so ngo tshimbidza zwithu zwavhūdi kana u sa hāt̄ulwa zwavhūdi,
- Vhiga nga ha vhūd̄ipfari uho na
- Dzhia vhukando ha u lulamisa ho teaho.

Mutsireledzi wa Tshitshavha a nga kwamiwa kha zwidodombedzwa zwi tevhelaho:

**175 Lunnon Street
Hillcrest Office Park, Hatfield, Pretoria,0083
Lūtingo: (0800) 11 20 40**

Khomishini ya Khetho yo Diimelaho (IEC)

IEC i na mushumo u ya nga Ndayotewa wa u:

- Langa khetho dza lushaka, mavundu na madzangano a milayo a mimasipala u ya nga mulayo wa lushaka na,
- Vhona uri khetho idzo dzo vhofoholowa na u tshimbizwa zwavhudi.

IEC vha nga i kwama kha zwidombedzwa zwi tevhelaho:

Election House

Riverside Office Park

1303 Heuwel Avenue

Centurion

0157

Luṭingo: (011) 622 57 00

Imeiji: info@elections.org.za

Pfanelo dza vhatu dzi nga tsireledziwa hani hafhu?

Nga nṭha ha Mulayotibe wa Pfanelo, madzangano a dzitshakhatshakha na a madzingu tshifhinga tshoṭhe a bvedeza mikhwa na maimo nga ha dziṅwe dza pfanelo dzine mivhuso ine ya tendelana nadzo, ya fanela u tevhedza mashangoni ayo. Heyi mikhwa na maimo zwi dzhia tshivhumbeo tsha thendelano. Tsumbo dza izwo ndi Thendelano ya Lṭifhasi ya Pfanelo dza Vhathu, Thendelano nga ha u Fheliswa ha tshakha dzothe dza Tshiṭalula kha Vhafumakadzi na Thendelano nga ha Pfanelo dza Vhana.

Thendelanomviswa nga ha Pfanelo dza Vhathu ndi tshishumiswa tsha dzingu tshine tshi fana na Mulayotibe wa Pfanelo wa dzingu loṭhe la Afurika. Musi shango li tshi saina maṅwalwa aya, li khou tenda u tsireledza pfanelo dzo ṅwalwaho ngomu. U swika zwino, Afurika Tshipembe lo no saina thendelano dzo bulwaho afho nṭha khathihi na thendelano dzi tsireledzaho tshavhi na u fhelisa tshiṭalula nga murafho. Webusaiṭhi ya Mbumbano ya Dzitshakha i ṅetshedza mafhungo nga ha Pfano, Thendelano, Maitele ane Afurika Tshipembe lo no saina kha www.un.org

Vha nga kwama hani SAHRC

Forum 3, Braampark Office Park, Braamfontein

Johannesburg

Luṭingo: 011 877 3600

www.sahrc.org.za

Imeili: info@sahrc.org.za

complaints@sahrc.org.za

Twitter: @SAHRCommission

Facebook: SA Human Rights Commission

Zwidombedzwa zwa luṅingo

OFISI DZA VUNḂU

Eastern Cape

Ḃiresi: 4th Floor Oxford house,
86 Oxford street, East London, 5200
Luṅingo: 043 722 7828/21/25 | Fekisi: 043 722 7830

Mulanguli wa VunḂu

Vho Abongile Sipondo

Luṅingo: Yolokazi Mvovo
ImeiḂi: ymvovo@sahrc.org.za

Free State

18 Keller Street, Bloemfontein
Luṅingo: 051 447 1130 | Fekisi: 051 447 1128

Mulanguli wa VunḂu

Mr. Thabang Kheswa

Luṅingo: Alinah Khompeli
ImeiḂi: akhompeli@sahrc.org.za

Limpopo

First Floor, Office 102, Library Garden Square, Corner of
Schoeman and
Grobler Streets, Polokwane
Luṅingo: 015 291 3500 | Fekisi: 015 291 3505

Mulanguli wa VunḂu

Mr Victor Mavhidula

Luṅingo: Mahlatse Ngobeni
ImeiḂi: mngobeni@sahrc.org.za

Northern Cape

45 Mark and Scot Road,
Ancorley Building, Upington
Luṅingo: 054 332 3993/4 | Fekisi: 054 332 7750

Mulanguli wa VunḂu

Ms Chantelle Williams

Luṅingo: Zukiswa Louw
ImeiḂi: zlouw@sahrc.org.za

Western Cape

7th Floor ABSA building,
132 Adderley Street, Cape Town
Luṅingo: 021 426 2277 | Fekisi: 021 426 2875

Mulanguli wa VunḂu

Adv Lloyd Lotz

Luṅingo: Shafeeqah Salie
ImeiḂi: ssalie@sahrc.org.za

Gauteng Office

2nd Floor, Braampark Forum 3,
33 Hoofd Street, Braamfontein
Luṅingo: 011 877 3750 | Fax 011 403 0668

Mulanguli wa VunḂu

Vho Buang Jones

Luṅingo: Nthabiseng Kwaza
ImeiḂi: nvkwaza@sahrc.org.za

KwaZulu-Natal

First Floor, 136 Margaret Mncadi, Durban
Luṅingo: 031 304 7323/4/5 | Fekisi: 031 304 7323

Mulanguli wa VunḂu

Ms Tanuja Munnoo

Luṅingo: Kathleen Boyce
ImeiḂi: kathleenboyce@sahrc.org.za

Mpumalanga

4th Floor Carltex Building,
32 Bell Street, Nelspruit
Luṅingo: 013 752 8292 | Fekisi: 013 752 6890

Mulanguli wa VunḂu

Mr Eric Mokonyama

Luṅingo: Carol Ngwenyama
ImeiḂi: cngwenyama@sahrc.org.za

North West

25 Heystek Street, Rustenburg
Luṅingo: 014 592 0694 | Fekisi: 014 594 1069

Mulanguli wa VunḂu

Ms Mpho Boikanyo

Luṅingo: Poppy Mochadibane
ImeiḂi: pmochadibane@sahrc.org.za

Vha nga kwama hani SAHRC

Forum 3, Braampark Office Park, Braamfontein

Johannesburg

Luṭingo: 011 877 3600

www.sahrc.org.za

Imeili: info@sahrc.org.za

complaints@sahrc.org.za

Twitter: @SAHRCommission

Facebook: SA Human Rights Commission

